

ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ РӨЛІ: ТАРИХИ- ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

ДАЙРАБАЕВА Н.К. 

Дайрабаева Нурбакыт Кылышевна - Заң ғылымдарының магистрі, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан
E-mail: dairabayeva.n@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9180-1177>

Аңдатпа. Мақалада қазақ қоғамындағы құқықтық және әдет-ғұрыптық нормаларды қалыптастыру мен дамытудағы билер институтының тарихи-құқықтық рөлі жан-жақты қарастырылады. Авторлар билер институтының қазақ халқының қоғамдық-саяси өміріндегі орнына, оның құқықтық қатынастарды реттеудегі қызметіне және дәстүрлі құқық жүйесінің қалыптасуына қосқан үлесіне талдау жасайды. Зерттеу барысында билер сотының ерекшеліктері, дауларды шешу тәртібі, сот процесінің жариялылығы, билердің шешендік өнері мен әділдік қағидалары кеңінен сипатталған. Сонымен қатар, билердің тек сот қызметін атқарып қана қоймай, құқықтық нормаларды жетілдіруге, қоғамдағы тәртіп пен бірлікті сақтауға, әлеуметтік келісім мен татулықты нығайтуға ықпал еткені көрсетіледі.

Мақалада «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» сияқты дәстүрлі заңдар мен билердің құқық шығармашылық қызметі арасындағы байланыс ашып көрсетілген. Билердің шешімдері құқықтық прецедент ретінде танылып, қоғамдағы құқықтық сананың, моральдық құндылықтардың және жауапкершілік қағидаларының қалыптасуына әсер еткені негізделеді. Сондай-ақ билер институтының құқықтық реттеу тетігі ғана емес, саяси басқару мен қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды институты болғаны айқындалады.

Зерттеу әдіснамасы тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік талдау тәсілдеріне негізделген. Авторлар тарихи деректерді, дәстүрлі құқық ережелерін және билер қызметіне қатысты ғылыми еңбектерді кешенді түрде талдай отырып, билер институтының құқықтық табиғатын және эволюциясын сипаттайды.

Сондай-ақ қазіргі кезеңдегі билер кеңесі мен ақсақалдар алқасының ұлттық құқықтық мәдениетті жаңғыртудағы, қоғамдық келісімді нығайтудағы және медиациялық тәжірибені дамытудағы маңызына назар аударылады. Авторлар билер институтының тарихи тәжірибесі қазіргі құқықтық мемлекет құру, құқықтық мәдениетті арттыру және дауларды бейбіт жолмен шешу тетіктерін жетілдіру жағдайында да өзекті екенін атап көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде билер институтының қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы тарихи маңызы, оның құқықтық мұра ретіндегі құндылығы және қазіргі қоғам үшін практикалық әрі ғылыми өзектілігі айқындалады.

Түйін сөздер: билер институты, әдет-ғұрып құқығы, билер соты, құқықтық мәдениет, жеті жарғы, қазақ қоғамы, құқықтық нормалар.

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Алтын Орда тарихына арналған халықаралық симпозиумда сөйлеген сөзінде: «Алтын Орда Батыс пен Шығысты жалғап, түрлі өркениеттердің дамуына, мемлекеттердің қалыптасуына ерекше ықпал еткен аса ірі саяси құрылым болды» деп атап көрсетті. Президент тарихи мұраны жан-жақты зерттеу ұлттық тарих пен әлемдік өркениет үшін маңызды екенін ерекше атап өтті. Бұл пікір қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамырларын, соның ішінде дәстүрлі құқық жүйесі мен билер институтының құқықтық мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеудің өзектілігін айқындай түседі [1].

Рухани жаңғырудың маңызды көріністерінің бірі – халықтың тарихи санасының жаңаруы және ұлттық құқықтық мұраға деген қызығушылықтың артуы. Соның нәтижесінде қазақ халқы өзінің ұлттық тарихына, ел өмірінде ерекше орын алған тарихи тұлғалардың қызметіне жаңаша көзқараспен қарай бастады. Осындай ғылыми талдау нысанының бірі – қазақ қоғамындағы билер институты.

Билер институты – қазақ халқының дәстүрлі құқық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі. Би тек дауды шешуші тұлға ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы әділдік пен құқықтық тәртіптің сақталуын қамтамасыз еткен беделді қайраткер болды. Билердің шешімдері әдет-

ғұрып құқығына, халықтың рухани құндылықтарына және әділет қағидаттарына негізделді. Сондықтан билер институтының құқықтық мұрасын зерттеу қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениеттің тарихи негіздерін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының ұзақ та қиын қалыптасуында билер институтының маңызы өте жоғары болды. Себебі, билер институты қазақ қоғамындағы бүкіл саяси-құқықтық қарым-қатынастарды реттеп отыратын өз алдына жеке-дара құрылым ретінде болды.

Бүгінгі таңда халқымыз ұмыт қалдырған өзіндік әдет-ғұрыптарын, санаға сіңген тәртіп пен этикалық, рухани мәдениетінің оңды жақтарын қайта жаңғыртуда. Соңғы жылдары ауылдарда, аудан орталықтарында, қалаларда ашылып, қоғамда өз орнын тауып, тұрақты түрде жұмыс істеп жатқан «билер кеңесі», «билер алқасы», «ақсақалдар кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдар осындай ұлттық құқықтық болмысымызды қайта жаңғырту үрдісінің айқын мысалы болып табылады.

Рухани жаңғыру үдерісі аясында халықтың тарихи санасы жаңарып, ұлттық құқықтық мұраға деген қызығушылық айтарлықтай арта түсті. Осыған байланысты қазақ халқы өзінің өткен тарихына, ел тағдырында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалардың қызметіне және дәстүрлі құқықтық институттарына жаңаша ғылыми тұрғыдан баға бере бастады. Осындай тарихи-құқықтық маңызы зор институттардың бірі – билер институты болып табылады.

Билер институты қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқық жүйесінің негізгі тіректерінің бірі саналды. Би тұлғасы тек дау шешуші қызметімен шектелмей, қоғамдағы әділеттілікті, қоғамдық келісімді және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуші беделді қайраткер ретінде танылды. Билердің шешімдері халықтың әдет-ғұрып құқығына, моральдық-этикалық құндылықтарына және әділдік қағидаларына негізделді. Сондықтан билер институтының құқықтық мұрасын зерттеу қазақ халқының құқықтық мәдениетінің тарихи бастауларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ қоғамының қалыптасуы мен даму тарихында билер институтының алатын орны ерекше болды. Өйткені билер қоғамдық қатынастарды реттеуде, саяси-құқықтық мәселелерді шешуде және халық арасындағы тұрақтылықты сақтауда маңызды рөл атқарды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал-мүлікке қатысты дау, ар-намыс мәселелері секілді күрделі даулар билер сотында қаралып, әдет-ғұрып құқық нормалары негізінде шешіліп отырды. Сонымен қатар билер өз шешімдері арқылы құқықтық тәжірибені жетілдіріп, құқықтық нормалардың қалыптасуына да ықпал етті.

Қазіргі кезеңде халқымыздың ұмыт бола бастаған салт-дәстүрлері мен рухани-этикалық құндылықтарын қайта жаңғырту үрдісі белсенді түрде жүзеге асырылуда. Соңғы жылдары еліміздің түрлі өңірлерінде құрылып, қоғамдық өмірде тұрақты қызмет атқарып келе жатқан «билер кеңесі», «ақсақалдар кеңесі», «билер алқасы» тәрізді қоғамдық ұйымдар ұлттық құқықтық болмыстың жаңғыруының нақты көрінісі болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазақ құқық жүйесіндегі билер институтының терең тарихи тамырларымен байланысты. Аталған институттың бастаулары ежелгі дәуірлерден бастау алып, уақыт өте келе қазақ халқының сот билігі мен әдет-ғұрып құқығы тәжірибесін бойына сіңірген бірегей құқықтық құрылым ретінде қалыптасты. Билер соты қоғамдық қатынастарды реттеудің тиімді тетігі ретінде қызмет атқарып, құқықтық нормалардың сақталуына және қоғамдық тәртіптің нығаюына ықпал етті.

Тәуелсіздік жағдайында ұлттық құқықтық мұраны жаңғырту қажеттілігі бұрынғыдан да өзекті сипатқа ие болды. Себебі ғасырлар бойы қалыптасқан рухани және құқықтық құндылықтарды келер ұрпаққа жеткізу – қазіргі қоғам алдындағы маңызды міндеттердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, дәстүрлі құқықтық институттардың жекелеген элементтерін қазіргі заман талаптарына бейімдеп пайдалану қажеттілігі туындап отыр.

Бүгінгі күні еліміздегі «ақсақалдар кеңесі», «билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдар қоғамдық келісімді нығайтуға, құқықтық мәдениетті дамытуға және жастар тәрбиесіне оң ықпал етуде. Аталған ұйымдар қоғамдық тәртіптің сақталуына жәрдемдесіп, тұрмыстық жанжалдардың алдын алуға, ұсақ құқық бұзушылықтарды реттеуге және ұлттық тәрбие құндылықтарын насихаттауға белсенді қатысуда. Сонымен қатар олар жастарды ұлттық

дәстүрді құрметтеуге, үлкенге ізет көрсетуге, отансүйгіштікке және ана тілін қадірлеуге тәрбиелеуде маңызды қызмет атқарады.

Осыған байланысты билер институтының қайта жандану құбылысы заң ғылымы үшін де өзекті ғылыми мәселеге айналып отыр. Бұл жағдай билер институтының құқықтық табиғатын, тарихи бастауларын және қазіргі қоғамдағы рөлін терең зерттеуді талап етеді.

Зерттеудің негізгі мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер сотының сот өндірісін жүргізу ерекшеліктерін, дауларды шешу тәсілдерін және дәлелдеу жүйесін тарихи-құқықтық тұрғыдан кешенді түрде талдау, сондай-ақ билердің құқық шығармашылығындағы рөлін айқындау.

Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылды:

1. Билер сотындағы сот өндірісінің негізгі қағидаттары мен жариялылық сипатын анықтау;
2. Дауларды қарау кезеңдерін, куәгерлер институты мен ант беру рәсімдерінің мазмұнын талдау;
3. Барымтаның әдет-ғұрып құқығындағы орнын және оның ұрлықтан айырмашылық белгілерін саралау;
4. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» секілді құқықтық ережелерді қалыптастырудағы билердің рөлін зерттеу;
5. Билер институтының қазіргі қоғам жағдайында қолданылу және жаңғыртылу мүмкіндіктерін бағалау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің дереккөздік негізін қазақтың дәстүрлі құқық ескерткіштері – «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы», сондай-ақ ХІХ–ХХ ғасырларда қазақ қоғамын зерттеген орыс ғалымдарының еңбектері құрайды. Сонымен қатар С. Зиманов, Т.М. Культелеев, З.Ж. Кенжалиев, Ә. Марғұлан, Н. Өсерұлы, М. Нәрікбаев, С. Созақбаев секілді отандық ғалымдардың ғылыми зерттеулері пайдаланылды.

Зерттеу барысында тарихи-құқықтық, жүйелік талдау, салыстырмалы-құқықтық және дескриптивтік әдістер қолданылды. Тарихи-құқықтық әдіс билер институтының қалыптасуы мен даму кезеңдерін саралауға мүмкіндік берсе, жүйелік талдау әдісі билер сотын тұтас құқықтық жүйе ретінде қарастыруға жағдай жасады. Ал салыстырмалы-құқықтық әдіс арқылы дәстүрлі қазақ сот жүйесі қазіргі сот өндірісі қағидаларымен салыстырылып талданды. Дескриптивтік әдіс сот процесінің құрылымын, дәлелдеу тәртібін және ант беру рәсімдерін сипаттауда қолданылды.

Зерттеу нысаны ретінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының қызмет ету тетіктері алынды. Ал зерттеу пәнін билер сотындағы сот процесін ұйымдастыру ерекшеліктері, дәлелдеу жүйесі және билердің құқық қалыптастырудағы прецеденттік қызметі құрайды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жалпы тарихи-құқықтық тұрғыдан саралайтын болсақ, қазақ даласы Ресей империясының отарлық басқару жүйесіне толық бағынғанға дейін билер институты қоғам өмірінде аса маңызды қызмет атқарды. Билер тек қана дау-дамайды шешуші тұлға ретінде емес, сонымен қатар елдік деңгейдегі саяси, рулық және қоғамдық маңызы бар мәселелерді талқылап, әділ шешім қабылдайтын беделді қайраткерлер санатында болды.

Қазақ қоғамындағы билік айту дәстүрі кенеттен пайда болған құқықтық құбылыс емес. Оның тарихи бастаулары сақ, ғұн және көне түркі дәуірлеріндегі құқықтық жүйелермен тығыз байланысты. Кейін бұл құқықтық дәстүр Шыңғыс ханның «Жасасымен», одан әрі «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке хан тұсындағы «Жеті жарғымен» сабақтастық тауып, дамып отырды. Сондықтан билер сотын қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан құқықтық мәдениетінің заңды жалғасы ретінде қарастыру орынды.

Қазақ қоғамында билер мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешуге қатысып, хан-сұлтандармен қатар ел басқару ісінде елеулі рөл атқарды. Әсіресе құқықтық қатынастар саласында олардың ықпалы айқын байқалды. Белгілі заңгер-ғалым Т.М. Культелеев билер

сотын қылмыстық және азаматтық істерді қарайтын арнайы орган ретінде сипаттаса [2, 62], бірқатар зерттеушілер оны қазақ қоғамындағы негізгі сот билігі деп бағалайды [3, 80]. Мұндай беделдің қалыптасуы кездейсоқ емес еді. Өйткені билер институты көшпелі өмір салтының қажеттілігінен туындап, халықтың тұрмыс-тіршілігіне, дүниетанымына және ұлттық болмысына толықтай сәйкес келді.

Билердің басты ерекшелігі – олардың халық арасынан шығуы және елдің мұң-мұқтажын терең білуі еді. Олар тек әдет-ғұрып құқығын, салт-дәстүрді немесе сот ісін жақсы меңгерген тұлғалар ғана емес, сонымен қатар қоғамдық пікірмен санасатын, халық сеніміне ие қайраткерлер болды. Академик С. Зиманов билердің қоғамдағы орнына тоқтала отырып, олардың сұлтандар сияқты ру-тайпалардан оқшау болмағанын, керісінше қарапайым қауымның арасынан шыққанын атап көрсетеді [4, 200]. Осы ерекшелік билердің халыққа жақын болуына және олардың шешімдерінің кең қолдау табуына негіз болды.

Билер қазақ қоғамындағы құн дауы, жер дауы, жесір дауы, көші-қон мәселелері, мүліктік қатынастар, отбасы және ар-намысқа қатысты дауларды қарауда негізгі төрелік қызмет атқарды. Олар қандай күрделі мәселе болмасын сабырлылықпен, көпшілік қатысуымен және ел ішіндегі беделді адамдармен кеңесе отырып шешкен. Билер сотының негізгі қағидаларының бірі – әділдік болды. Осыған байланысты «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген ұстаным билер қызметінің басты өлшеміне айналды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында сот ісін жүргізу белгілі бір тәртіппен жүзеге асырылды. Даудың қаралуы үшін жәбірленуші немесе талап қоюшы өзі сенетін биге барып, арызын жеткізсе жеткілікті болған. Билер сотының басты мақсаты тараптарды татуластыру және бітімге келтіру еді. Қазақ халқының «Дау мұраты – бітім» деген нақыл сөзі осы сот жүйесінің негізгі қағидасын айқын көрсетеді. Яғни сот процесі тек жазалау құралы емес, қоғамдық келісімді қалпына келтіру тетігі ретінде қарастырылды.

Билер сотында төрелік айту құқығы белгілі бір лауазыммен шектелмеген. Кез келген беделді би дау қарауға қатыса алған. Сонымен қатар талап қою мерзіміне байланысты нақты шектеулер болмаған. Егер тұлға өз құқығының бұзылғанын дәлелдей алса, арада көп уақыт өтсе де дауды қайта көтеруге мүмкіндік берілген. Бұл туралы Н. Маковецкий қазақ қоғамында талап қою мерзімі нақты құқықтық институт ретінде қалыптаспағанын атап өтеді [5]. Дегенмен тәжірибеде өте ескі дауларды қарауда белгілі бір уақыт шектеулерінің болғанын халық даналығынан да байқауға болады. Осындай жағдайларда билер көбіне екі тарапты өзара келісімге келтіруге ұмтылған.

Дауды қарауға биді таңдау мәселесінде де тараптарға еркіндік берілді. Талап қоюшы өз қалауындағы биге жүгіне алғанымен, жауапкер тарап оның әділдігіне күмән келтірсе, биді ауыстыруға мүмкіндік болған. Сондықтан көп жағдайда би екі тараптың келісімі арқылы таңдалды. Бұл сот шешімінің әділдігіне деген сенімді арттырды. Егер би тек бір жақтың мүддесіне сай таңдалса, оның шығарған шешімі қайта қаралуы мүмкін еді.

Егер дауға қатысушылар әртүрлі рулардан болса, би олардың ешқайсысына жақын болмауға тиіс еді. Себебі туыстық немесе рулық жақындық төрелікке күмән туғызуы ықтимал болатын. Осындай жағдайларда кейбір билер тек кеңесші немесе қорғаушы ретінде ғана қатысып отырды. Кейде дауласушы жақтар өзара бірнеше биді шығарып, олардың ішінен немесе сырттан төбе биді сайлаған. Төбе бидің шешімі соңғы әрі міндетті деп танылған.

Билер сотының маңызды ерекшеліктерінің бірі – сот процесінің жариялылығы мен ашықтығы. Даулар көпшілік алдында қаралып, сот ісі жасырын жүргізілмеген. Бұл туралы қазақ әдет-ғұрып құқығын зерттеген ғалымдар да өз еңбектерінде атап көрсеткен. И. Козлов билер сотының жария әрі көпшілікке ашық сипатта өткенін жазса [6, 225], Л.А. Словоохотов қазақ қоғамындағы сот өндірісінің қарапайым әрі халыққа түсінікті болғанын көрсетеді [7]. Ал С. Созақбаев билер сотында құпия түрде іс қарауға жол берілмегенін атап өтеді [8, 44].

Сот процесінің ашық жүргізілуі әділ шешім қабылдауға ықпал етті. Дауды қарау кезінде халық өкілдерінің, өзге билердің және ел ішіндегі беделді адамдардың қатысуы билік шешімінің заңдылығын қамтамасыз етті. Мұндай қоғамдық бақылау билердің әділеттен ауытқымауына әсер еткен маңызды факторлардың бірі болды.

Билер сотының тағы бір ерекшелігі – шешендік өнердің кең қолданылуы. Қазақ қоғамында сөз өнері ерекше бағаланғандықтан, сот процесі де сөз сайысы арқылы өрбіген. Дауды шешу барысында тараптардың уәж айту шеберлігі, тапқырлығы және шешендігі үлкен маңызға ие болды. Академик С. Зиманов сот ісін жүргізуде шешендік қабілеттің маңызды рөл атқарғанын атап өтсе, З. Кенжалиев сот процесіне сөз өнерін жетік меңгерген адамдардың ғана қатыстырылғанын көрсетеді [9, 59].

Сот процесі барысында алдымен талап қоюшы тарап өз уәжін айтқан, кейін жауапкер жаққа сөз берілген. Егер жауапкер кінәсін мойындап, келтірілген зиянды өтеуге келіссе, би екі жақты бітімге келтіруге тырысқан. Ал айыптаулармен келіспеген жағдайда іс дәлелдеу кезеңіне өткен.

Дәлелдеу барысында куәлардың жауабы маңызды орын алды. Куәлар көргенін, естігенін және білгенін ашық әрі нақты айтуға міндетті болды. Алайда барлық адам куә бола алмаған. Әйелдер, он бес жасқа толмағандар, ақыл-есі кем адамдар, бұрын жалған куәлік берген тұлғалар, құлдар мен төлеңгіттер, сондай-ақ жақын туыстар куә ретінде танылмаған. Сонымен бірге тараптар куәнің бейтараптығына күмән келтірсе, оны сот процесінен шеттетуге құқылы болды. Мұндай жағдайларға туыстық байланыс, пара алу, достық немесе өшпенділік секілді себептер жатқызылды.

Осылайша билер соты дәстүрлі қазақ қоғамындағы құқықтық қатынастарды реттеудің тиімді тетігі ретінде қалыптасып, қоғамдық тәртіп пен әділдікті қамтамасыз етуде маңызды қызмет атқарды.

Егер дауды куәлардың көмегімен шешу мүмкін болмаған жағдайда, билер іс жүргізуде ант беру рәсімін қолданған. Мұндай жағдайда ант қоғамда беделі жоғары, елге сыйлы адамдар арқылы қабылданған. Әсіресе ер құны, жесір дауы, ұрлық, жер дауы сияқты күрделі істерде ант беру дәстүрлі құқықтық институт ретінде кеңінен пайдаланылды.

Мәселен, кісі өліміне байланысты құн дауы қаралған кезде талап қоюшы тарап жауапкерді кінәлі деп танып, құн талап еткен жағдайда, ал жауапкер өз кінәсін мойындамай, дәлелдер келтірсе, би тек бір жақтың сөзіне сүйеніп үкім шығара алмаған. Осындай жағдайда дауды шешудің қосымша тәсілі ретінде ант қабылдау рәсімі қолданылған.

Қазақтың дәстүрлі билер сотында анттың негізінен екі түрі болған. Біріншісі – жауапкердің кінәсіздігін дәлелдеуге бағытталған «ақтаушы ант», екіншісі – талап қоюшы тарап қабылдайтын «айыптаушы» немесе «тендік анты». Бұлардың ішінде билер тәжірибесінде көбіне ақтаушы ант қолданылды. Әсіресе нақты дәлелдер жеткіліксіз болған жағдайда би жауапкерден ант қабылдату арқылы дауды аяқтап отырған.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ант беру ерекше моральдық жауапкершілік жүктейтін рәсім ретінде қабылданды. Сол себепті көптеген адамдар ант қабылдаудан жалтаруға тырысқан. Билер сотын зерттеген ғалымдардың пікірінше, қазақ қоғамында жалған ант беру өте сирек кездескен. Себебі ант беру тек барлық дәлелдеу тәсілдері қолданылып болған соң ғана жүзеге асырылған.

Ант қабылдау рәсімінде би жауапкерге өзінің кінәсіздігін дәлелдеу үшін ант беруді міндеттеген. Антты көбіне жауапкер тарапынан бірнеше адам қабылдаған. Ант берушілерге қойылатын талаптар куәларға қойылатын талаптармен ұқсас болды. Сонымен қатар ант қабылдайтын адамды қарсы тараптың өзі таңдауға құқығы болған. Бірақ билер ант берушінің жауапкермен араз қатынаста болмауын қадағалаған. Ант қабылданатын уақыт пен орынды да би белгілеп отырған.

Билердің ант рәсімін қолданудағы басты мақсаты – жауапкердің айналасындағы адамдардың ар-ождан жауапкершілігін күшейту еді. Себебі руластар мен жақын адамдар жауапкердің шынымен кінәлі не кінәсіз екенін жақсы білген. Егер ант беруші жалған ант қабылдап, кейін оның жалғандығы анықталса, ол адам қоғам алдындағы беделінен айырылған. Мұндай тұлғаларға халық сенімсіздікпен қарап, олардың қоғамдық абыройы төмендеген. Сондықтан ант беру рәсімі адамдарды өтірік айтуға емес, шындықты мойындауға бағытталған маңызды құқықтық-этикалық тетік қызметін атқарды.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында ант беру рәсімдерінің бірнеше түрі мен нұсқалары болған.

Олардың әрқайсысы адамның психологиясына күшті әсер ететіндей ұйымдастырылған. Бұл туралы Л.А. Словоохотов қазақ қоғамындағы ант беру рәсімдерінің көптүрлі болғанын және олардың адамның ішкі сеніміне ықпал етуге бағытталғанын жазады. Кейбір жағдайларда ант беруші қасиетті саналатын адамның бейігіне барып ант ішсе, енді бір жағдайларда қару ұстап немесе қабір қасында тұрып серт берген. Мұндай рәсімдер адамның ар-ұятына әсер етіп, жалған ант беруден сақтандыруға бағытталды.

Сондықтан ант қабылдаушы адам ант бермес бұрын даудың мән-жайын мұқият зерттеп, тараптарды татуластыруға тырысқан. Егер дауласушылар бітімге келмесе және ант қабылдаушы жауапкердің кінәсіз екеніне сенбесе, ол ант беруден бас тартуға құқылы болған. Кей жағдайда мұндай адам ант берудің орнына талаптың белгілі бір бөлігін өтеуге келіскен. Ал егер ант қабылдаушы жауапкердің кінәсіз екеніне көзі жетсе, белгіленген уақытта келіп ант берген, содан кейін би жауапкерді ақтаған. Егер ант беруші көрсетілген уақытта келмесе, бұл жағдай жауапкердің кінәсінің жанама белгісі ретінде бағаланып, би талап қоюшының талабын орынды деп таныған.

Сот процесінің барлық сатылары аяқталғаннан кейін бидің шығарған шешімі екі тарап тарапынан әділ деп танылса, дау толық шешілді деп есептелген. Осындай келісімнің белгісі ретінде тараптар «ала жіп кесу» рәсімін жасаған. Бұл рәсім екі жақтың бітімге келгенін және осы мәселеге байланысты қайта дау көтерілмейтінін білдірген.

Егер тараптардың бірі бидің шешімімен келіспесе, ол ханға немесе басқа биге шағымдануға мүмкіндік алған. Бұл жөнінде зерттеуші Максимов көне қазақ құқық жүйесінде билер шешіміне тек хан алдында ғана шағым жасауға болатынын көрсетеді [10, 71]. Мұндай жағдайда хан немесе билер алқасы даулы істі қайта қарап, бұрынғы шешімнің заңдылығына баға берген. Егер алғашқы билік дұрыс деп танылса, шағым қанағаттандырылмаған. Ал шағым негізді деп табылған жағдайда іс қайта қаралып, шешім шығарған би де жауапқа тартылған.

Билер сотында сот тәртібін бұзуға қатаң тыйым салынған. Биді балағаттау, оған дауыс көтеру, қорқыту немесе күш қолдану секілді әрекеттер құқық бұзушылық ретінде қарастырылып, жазаланған. Сонымен қатар мұндай әрекеттер бидің шешіміне де әсер етіп отырған.

Билердің басты мақсаты дауласушы тараптарды бітімге келтіру болғандықтан, олар екі жақ толық келісімге келгенге дейін дауды қарауды жалғастырған. Егер тараптар өзара мәмілеге келсе, іс сол жерде тоқтатылған. Даудың соңында екі жақ та бидің шешімін орындауға міндетті болды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында арнайы атқарушы билік органдары болмағандықтан, сот шешімін орындату міндеті жеңген тараптың өзіне жүктелген. Егер жауапкер би шешімін орындаудан бас тартса, жәбірленуші жақ «барымта» институтын қолдануға құқылы болған.

Барымта қазақтың әдет-ғұрып құқығындағы ерекше құқықтық құралдардың бірі саналды. Зерттеуші М. Вяткиннің пікірінше, барымта – билер сотының шешімін орындаудан жалтарған тарапқа қарсы жасалатын мәжбүрлеу шарасы болған. Оның мәні – жәбірленуші тараптың өз шығынын өтеу мақсатында қарсы жақтың малын айдап әкетуі [11, 117].

Тәуке ханның «Жеті жарғысында» сот шешімін орындамаған немесе кінәлі адамды қорғаған жағдайда жәбірленуші тараптың барымта жасауға құқығы бекітілген. А. Левшин де өз еңбектерінде барымта жасау кезінде талап қоюшы жақтың ауыл ақсақалының келісімімен жауапкер ауылынан мал айдап әкеткенін және бұл әрекет туралы ру басшыларына хабар берілгенін көрсетеді.

Осылайша, барымта институты дәстүрлі қазақ қоғамында сот шешімдерін орындауды қамтамасыз ететін құқықтық мәжбүрлеу тетігі ретінде қызмет атқарды.

Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып құқығында барымта институтын қарақшылық немесе ұрлық әрекеттерінен ажырататын өзіндік құқықтық белгілер қалыптасқан. Осы мәселеге қатысты А.И. Мякутин барымтаның заңды деп танылуы үшін бірнеше шарттың сақталуы қажет екенін көрсетеді. Біріншіден, барымта түн ішінде емес, күндіз жүзеге асырылуға тиіс болған. Екіншіден, барымта жасырын түрде емес, ашық жарияланған. Үшіншіден, оның мақсаты қарсы тарап келтірген зиянның орнын толтырумен шектелуі керек еді. Мұндай зиянға

ұрлық, кісі өлтіру, жесір дауы немесе өзге де құқық бұзушылықтардан келген шығындар жатқызылған. Төртіншіден, барымта тек билер сотының шешімі орындалмай, жауапкер тарап жәбірленушінің құнын немесе тиісті өтемін беруден бас тартқан жағдайда ғана қолданылған.

Билер сотының маңызды ерекшеліктерінің бірі – бір құқық бұзушылық үшін бірнеше жаза қолдануға жол берілмеуі. Бұл жөнінде зерттеушілер қазақ қоғамында бір қылмыс үшін қатарынан екі немесе үш жаза тағайындау кездеспегенін атап көрсетеді. Халық арасында кең тараған «бір қойдан екі тері соймайды» деген нақыл сөз де осы құқықтық қағиданы бейнелейді. Бұл билер сотында адамды бір әрекеті үшін екі рет жауапқа тартуға болмайтынын көрсетеді. Қазіргі құқықтық түсінікпен салыстырғанда, бұл қағида қылмыстық құқықтағы «бір қылмыс үшін екі мәрте жауапқа тартпау» принципімен үндеседі.

Өкінішке қарай, қазақтың ерте кезеңдегі құқықтық ескерткіштері – «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолы» туралы толық жазбаша деректер сақталмаған. Сондықтан бұл заңдардағы нақты құқықтық нормалар мен билердің құқық шығармашылығындағы рөлін толық анықтау қиындық туғызады. Соған қарамастан, аталған заңдарды қалыптастыру барысында билердің белсенді қызмет атқарғаны күмән туғызбайды.

Бұл жөнінде Н. Өсерұлы Қасым ханның халықтың құқықтық дәстүрлерімен және билер тәжірибесімен санаса отырып, бұрыннан қалыптасқан «жарғы» қағидаларын жаңартып, жүйелегенін атап көрсетеді. Халық арасында бұл құқықтық өзгерістер кең қолдау тауып, кейіннен «Қасым ханның қасқа жолы» деген атаумен белгілі болған. Осы пікірді М. Нәрікбаев та қолдап, Қасым хан билер кеңесінің қатысуымен дәстүрлі құқық нормаларын жетілдіргенін және шарият қағидаларын қазақ қоғамының құқықтық жүйесіне толық енгізбегенін жазады. Демек, бұл деректер билердің «Қасым ханның қасқа жолын» қабылдауда маңызды рөл атқарғанын дәлелдейді.

Академик Ә. Марғұланның пікірінше, «Қасым ханның қасқа жолы» бірнеше негізгі құқықтық салаларды қамтыған. Оның құрамына мүліктік қатынастарды реттейтін нормалар, қылмыстық құқыққа қатысты ережелер, әскери міндеттер, елшілік дәстүрлері және қоғамдық тәртіп мәселелері енген. Мәселен, жер дауы, мал-мүлік қатынастары, ұрлық пен кісі өлтіру, әскери міндет атқару, елшілік әдептері, сондай-ақ ас беру, той өткізу сияқты қоғамдық қатынастар арнайы құқықтық ережелер арқылы реттелген [12, 542].

XVII ғасырда билік құрған Есім хан да бұрынғы құқықтық дәстүрлерді сақтай отырып, заман талабына сай жаңа құқықтық нормалар енгізген. Ол «Қасым ханның қасқа жолына» түбегейлі өзгеріс енгізбегенімен, билермен бірлесе отырып, қоғамдық қатынастарды реттеудің жаңа бағыттарын қалыптастырды. Бұл өзгерістер ел басқару тәртібіне, құн төлеу рәсімдеріне, жесір дауына және жаза түрлеріне қатысты болды. Осылайша, «Есім ханның ескі жолы» қазақтың дәстүрлі құқық жүйесінің дамуына ықпал еткен маңызды құқықтық құжаттардың бірі ретінде танылды.

Билер институтының қоғамдық-саяси ықпалының күшейген кезеңі Тәуке хан дәуірімен тығыз байланысты. Бұл уақытта билер кеңесінің және халық мәжілісінің беделі бұрынғыдан да артып, билердің мемлекет басқарудағы рөлі күшейді. Тәуке хан билерге сүйене отырып, руаралық жанжалдарды тоқтатуға, жүздер арасындағы алауыздықты азайтуға және ел ішіндегі бірлікті нығайтуға күш салды.

Тарихи деректер бойынша, Тәуке хан Сыр бойындағы Құлтөбе, Сайрамдағы Мартөбе және Түркістан маңындағы Битөбе сияқты жерлерде белгілі билер мен батырларды жинап, маңызды кеңестер өткізіп отырған. Осындай кеңестердің бірінде қазақ қоғамының құқықтық өмірінде ерекше орын алған «Жеті жарғы» заңдар жинағы қабылданған. Бұл құжат бірнеше ғасыр бойы қазақ қоғамындағы негізгі құқықтық ереже қызметін атқарды.

Н. Өсерұлының пікірінше, «Жеті жарғы» нормаларына сүйенген билер ел ішіндегі дау-жанжалдарды шешіп, қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз еткен. Соның нәтижесінде қазақ қоғамында белгілі бір деңгейде тәртіп пен бейбітшілік сақталған.

Жалпы алғанда, «Жеті жарғы» бір мезетте пайда болған заңдар жинағы емес. Ол қазақтың құқықтық тәжірибесінің ұзақ уақыт бойы қалыптасуының нәтижесі болды. Оның негізіне «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолындағы» құқықтық қағидалар

алынған. Сонымен қатар Тәуке хан дәуіріндегі қоғамдық-саяси жағдайларға байланысты жаңа нормалар енгізілді. Бұған қоса, билердің уақыт талабына сай шығарған билік шешімдері де «Жеті жарғының» мазмұнын толықтырып отырған.

«Жеті жарғы» заңдарына ислам құқығының да белгілі дәрежеде ықпал еткені байқалады. Мысалы, ер адамның бірнеше әйел алуына рұқсат беру, әйел куәлігінің ер адамның куәлігімен тең болмауы немесе әйел құнының ер адамның құнының жартысына теңестірілуі сияқты нормалар исламдық құқықтық қағидалардың әсерінен қалыптасқан.

Қорыта айтқанда, билер институты қазақ қоғамындағы құқықтық қатынастарды реттеуде ерекше орын алды. Билер тек сот төрелігін жүзеге асырып қана қоймай, қоғамдық өмірдің барлық саласына белсенді араласты. Олардың әділдігі, даналығы, шешендігі және көрегендігі халық арасында үлкен сенімге ие болды. Сонымен қатар билер құқықтық нормаларды қалыптастыруға қатысып, қазіргі түсініктегі заң шығарушы органның қызметіне ұқсас міндеттерді атқарғанын байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Алтын Орда – дала өркениетінің үлгісі: тарих, археология, мәдениет, бірегейлік» атты халықаралық симпозиум. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-altyn-orda-dala-orkenietinin-ulgisi-tarih-arheologiya-madeniet-biregeylik-atty-halykaralyk-simpoziumda-soylegen-sozi-1945728>

2. Культелеев М.Т. Уголовное обычное права казахов с момента присоединения Казахстана до установления советской власти. Алма-Ата. Изд-во: АНКазССР, 1955. 300 с.

3. История государства и права Казахской ССР. Часть 1. Алма-Ата: «Мектеп», 1982. 181 стр.

4. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во: АНКазССР, 1958. 293 стр.

5. Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. Омск, 1886. Вып: 1; 2;

6. Материалы по казахскому обычному праву /Сост. Т.М.Культелеев, М.Г.Масевич; Г.Б. Шакаев. Алма-Ата. Изд-во: АНКазССР, 1948. С6.1 350 стр

7. Словоохотовь А.Л. Народный суд обычного права киргиз Малой Орды. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург. 1905. Вып. 15

8. Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. Алматы: «Санат», 1998. 44 б.

9. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет (теориялық мәселелері, тарихи тағлымы). Алматы: «Жеті жарғы», 1997. 192 б.

10. Максимов Александр Иванович (1854-1915). Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX веках / Суд у киргиз Тургайской области в восемнадцатом и XIX веках / Казань: типо-лит. Имп. Казан. ун-та, 1904. 105 стр.

11. Вяткин М. Батыр Срым. Алматы: «Санат», 1998. 344 с.

12. Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы» 1975 ж. 6 том.

References

1. «Altyn Orda – dala örkenietiniñ ülgisi: tarih, arheologia, mädeniet, biregeilik» atty halyqaralyq simpozium. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-altyn-orda-dala-orkenietinin-ulgisi-tarih-arheologiya-madeniet-biregeylik-atty-halykaralyk-simpoziumda-soylegen-sozi-1945728>

2. Kul'teleev M.T. Ugolovnoe obychnoe prava kazahov s momenta prisoedineniya Kazahstana do ustanovleniya sovetskoj vlasti. Alma-Ata. Izd-vo: ANKazSSR, 1955. 300 s.

3. Istoriya gosudarstva i prava Kazahskoj SSR. CHast' 1. Alma-Ata: «Mektep», 1982. 181 str.

4. Zimanov S.Z. Obshchestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX veka. Alma-Ata: Izd-vo: ANKazSSR, 1958. 293 str.

5. Makoveckij P.E. Materialy dlya izucheniya yuridicheskikh obychaev kirgizov. Material'noe

pravo. Omsk, 1886. Vyp: 1; 2;

6. Materialy po kazahskomu obychnomu pravu /Sost. T.M.Kul'telev, M.G.Masevich; G.B. SHakaev. Alma-Ata. Izd-vo: ANKazSSR, 1948. С6.1 350 str

7. Slovoohotov' A.L. Narodnyj sud obychnogo prava kirgiz Maloj Ordy. Trudy Orenburgskoj uchenoj arhivnoj komissii. Orenburg. 1905. Vyp. 15

8. Sozaqbaev S. Täuke han. Jeti jarǵy. Almaty: «Sanat», 1998. 44 b.

9. Kenjaliev Z.J. Köşpelі qazaq qoǵamındaǵy дәstürli qūkyktyq modeniet (teorialyq мәseleleri, tarihi taǵlymy). Almaty: «Jeti jarǵy», 1997. 192 b.

10. Maksimov Aleksandr Ivanovich (1854-1915). Sud u kirgiz Turgajskoj oblasti v XVIII i XIX vekah / Sud u kirgiz Turgajskoj oblasti v vosemnadcatom i XIX vekah / Kazan': tipo-lit. Imp. Kazan. un-ta, 1904. 105 str.

11. Vyatkin M. Batyr Srym. Almaty: «Sanat», 1998. 344 s.

12. Qazaq sovet ensiklopediasy. Almaty: «Qazaq ensiklopediasynyñ bas redaksiasy» 1975 j. 6 tom.

РОЛЬ ИНСТИТУТА БИЕВ В СИСТЕМЕ КАЗАХСКОГО ПРАВА: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

ДАЙРАБАЕВА Н.К. 

Дайрабаева Нурбакыт Кылышевна - Магистр юридических наук, заведующая кафедры уголовно-правовых дисциплин, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан

E-mail: dairabayeva.n@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9180-1177>

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается историко-правовая роль института бия в формировании и развитии правовых и обычных норм в казахском обществе. Авторы анализируют место института бия в социально-политической жизни казахского народа, его деятельность по регулированию правовых отношений и вклад в формирование традиционной правовой системы. В ходе исследования подробно описываются особенности бийского суда, порядок разрешения споров, публичность судебного процесса, ораторское искусство биев и принципы правосудия. Кроме того, показано, что бии не только выполняли судебные функции, но и способствовали совершенствованию правовых норм, поддержанию порядка и единства в обществе, укреплению социальной гармонии и мира. В статье раскрывается связь между традиционными законами, такими как «Законы Касым-хана», «Старый путь Есим-хана», «Жеты-жарги», и законотворческой деятельностью биев. Утверждается, что решения биев признаются правовыми прецедентами и оказывают влияние на формирование правового сознания, моральных ценностей и принципов ответственности в обществе. Также установлено, что институт биев был не только механизмом правового регулирования, но и важным институтом обеспечения политического управления и социальной стабильности.

Методология исследования основана на историко-правовых, сравнительно-правовых и систематических методах анализа. Авторы описывают правовую природу и эволюцию института биев, всесторонне анализируя исторические данные, положения традиционного права и научные работы, связанные с деятельностью биев.

Также уделяется внимание важности совета биев и коллегииума аксакал в современный период в модернизации национальной правовой культуры, укреплении общественного согласия и развитии медиационной практики. Авторы подчеркивают, что исторический опыт института биев актуален и в контексте создания современного правового государства, повышения правовой культуры и совершенствования механизмов мирного разрешения споров. Результаты исследования показывают историческое значение института «Бий» в формировании правовой культуры в казахском обществе, его ценность как правового наследия, а также его практическую и научную значимость для современного общества.

Ключевые слова: институт биев, обычное право, суд биев, правовая культура, жети жаргы, казахское общество, правовые нормы.

ROLE OF BIEVE INSTITUTE IN KAZAKH LAW SYSTEM: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

DAYRABAEVA N.K. 

Dayrabaeva Nurbakyt Kylyshevna - Master of legal sciences, head of the department of criminal law disciplines, Atyrau university named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan.

Abstract. The article comprehensively examines the historical and legal role of the biy institution in the formation and development of legal and customary norms in Kazakh society. The authors analyze the place of the biy institution in the socio-political life of the Kazakh people, its activity in regulating legal relations and its contribution to the formation of the traditional legal system. In the course of the study, the features of the biy court, the procedure for resolving disputes, the publicity of the trial, the oratory of biys and the principles of justice are widely described. In addition, it is shown that biys not only performed judicial functions, but also contributed to the improvement of legal norms, maintaining order and unity in society, and strengthening social harmony and peace. The article reveals the connection between traditional laws such as «Kasym Khan's», «Yesim Khan's Old Way», «Zhety Zhargy» and the law-making activity of biys. It is argued that the decisions of biys are recognized as legal precedents and have an impact on the formation of legal consciousness, moral values and principles of responsibility in society. It is also determined that the biy institute was not only a mechanism of legal regulation, but also an important institution for ensuring political governance and social stability.

The research methodology is based on historical-legal, comparative-legal and systematic analysis methods. The authors describe the legal nature and evolution of the biy institute, comprehensively analyzing historical data, traditional law provisions and scientific works related to the biy activities.

Attention is also paid to the importance of the biy council and the aksakal collegium in the modern period in the modernization of the national legal culture, strengthening public harmony and developing mediation practice. The authors emphasize that the historical experience of the biy institute is also relevant in the context of creating a modern legal state, increasing legal culture and improving mechanisms for peaceful dispute resolution. The research results reveal the historical significance of the biy institute in the formation of legal culture in Kazakh society, its value as a legal heritage and its practical and scientific relevance for modern society.

Key words: institute of biys, customary law, court of biys, legal culture, zhety jargi, Kazakh society, legal norms.